

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

دانشگاه الزهراء(س)

دانشکده ادبیات، زبانها و تاریخ

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته تاریخ ایران اسلامی

عنوان

تأثیر مدارس نظام در تحول نظامی دوره ی قاجار(از عصر ناصری تا آغاز
حکومت پهلوی)

استاد راهنما

دکتر سیمین فصیحی

دانشجو

شفق محمد خانی

مهر ۱۳۸۹

دانشگاه الزهراء(س)

دانشکده ادبیات، زبانها و تاریخ

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته تاریخ ایران اسلامی

عنوان

**تأثیر مدارس نظام در تحول نظامی دوره ی قاجار(از عصر ناصری تا آغاز
حکومت پهلوی)**

استاد راهنما

دکتر سیمین فصیحی

استاد مشاور

دکتر داریوش رحمانیان

دانشجو

شفق محمد خانی

مهر ۱۳۸۹

چکیده

اثبات کهنگی سازمان سپاه ، فرسودگی جنگ افزارهای گوناگون ، روش نبرد و لشکر آرای سپاه ایران بر دولتمردان از اوایل قرن نوزدهم با ورود ایران به مناسبات بین المللی در پی شدت گرفتن رقابتهای استعماری دول اروپایی و بخصوص در طی جنگهای ده ساله ی ایران و روسیه ، باعث توجه و تلاش دولتمردان به اصلاحات در راستای تشکیل ارتش دائمی بر اساس اصول نوین جهانی و مجهز به سلاحهای مدرن شد . تشکیل مدارس نظام به عنوان یکی از طرح های اصلاحی از جمله این تلاشهاست . هدف اصلی این پژوهش آن است که نشان دهد مدارس نظام چه نقشی در توسعه و تحول نظامی ایران ایفا کرده اند . برای دستیابی به هدف مذکور این رساله با روش توصیفی _ تحلیلی و با اتکاء به اسناد و منابع تاریخی ، ضمن ترسیم وضعیت سپاه ایران در اوایل دوره قاجار به زمینه های شکل گیری مدارس نظامی پرداخته و سپس با بررسی ساختار و عملکرد این مدارس ، نقش آنها را در روند مدرن سازی و تحول نظامی ایران تحلیل کرده و نهایتاً نشان داده است که این مدارس از یک سو با آموزش های نوین نظامی ، در ارتقاء آگاهی و توان نظامی سپاه ایران نقش مؤثری ایفا کردند و از سوی دیگر باعث وابستگی سپاه ایران به کشورهای غربی و اقدام در جهت منافع آنان گردیدند .

کلید واژه : قشون ، قا جاریه ، دارالفنون ، بریگاد قزاق ، ژاندارمری ، مستشاران خارجی

، مدارس نظامی .

فهرست مطالب

الف	مقدمه
۱-۲۰	فصل اول : کلیات و مبانی پژوهش
۲	- موضوع پژوهش
۴	- پرسش پژوهش
۴	- اهداف پژوهش و ضرورت آن
۵	- فرضیه پژوهش
۵	- روش پژوهش
۶	- معرفی و بررسی پیشینه پژوهش
۱۴	- معرفی و بررسی منابع پژوهش
۲۱-۵	فصل دوم : ساختار نظامی در اوایل دوره قاجار
۲۲	۱-۲- واحدهای نظامی
۳۲	۲-۲- جیره و مواجب سپاهیان
۳۴	۳-۲- لباس نظامی
۳۵	۴-۲- فنون و آرایش جنگی
۳۷	۵-۲- اصلاحات در ساختار نظامی
۳۷	۱-۵-۲- ضرورت بهینه سازی و دگرگونی نظامی
۴۰	۲-۵-۲- تعلیم سپاه ایران به وسیله نیروهای روسی

۴۱ ۳-۵-۲- اصلاحات فرانسوی ها در سپاه ایران

۴۵ ۴-۵-۲- اصلاحات انگلیسی ها در سپاه ایران

۵۱- ۸۶ **فصل سوم : مدرسه دارالفنون**

۵۳ ۱-۳- تأسیس و اداره دارالفنون

۵۸ ۲-۳- معلمین نظامی دارالفنون

۶۵ ۳-۳- نظام آموزشی دارالفنون

۶۸ ۱-۳-۳- رشته های نظامی دارالفنون

۶۹ ۱-۱-۳-۳- پیاده نظام

۷۳ ۲-۱-۳-۳- توپخانه

۷۷ ۳-۱-۳-۳- سواره نظام

۷۸ ۴-۱-۳-۳- شعبه موزیک نظام

۸۲ ۴-۳- بررسی جایگاه مدرسه دارالفنون در روند نوین سازی ارتش

۸۷- ۱۰۱ **فصل چهارم : تشکیلات سازمانی آموزشگاههای قزاقخانه**

۹۰ ۱-۴- مدرسه مبارکه قزاقخانه

۹۵ ۲-۴- مدرسه افراد

۹۶ ۳-۴- مدرسه اوچینی کمان قزاقخانه

۹۸ ۴-۴- بررسی جایگاه آموزشگاههای قزاقخانه در روند نوین سازی ارتش

۱۰۲- ۱۱۹ **فصل پنجم : تشکیلات سازمانی آموزشگاههای ژاندارمری**

- ۱۰۵ - ۱-۵- مدرسه کاندیدا افیسیه
- ۱۱۱ - ۲-۵- مدرسه سوز افیسیه
- ۱۱۳ - ۳-۵- آموزشگاه بیطاری
- ۱۱۵ - ۴-۵- مدرسه مباشرت
- ۱۱۶ - ۵-۵- کلاس نعلبندی
- ۱۱۷ - ۶-۵- بررسی جایگاه آموزشگاههای ژاندارمری در روند نوین سازی ارتش

۱۲۰ **کلام آخر**

۱۲۴ **فهرست منابع و مآخذ**

۱۳۴ **پیوست**

مقدمه

آموزش نظامی و افزایش کارایی نیروهای نظامی و انتظامی در هر کشوری امری ضروری به شمار می آید و همواره مورد توجه حکومتها بوده است . تاریخ حکومت قاجار نیز مشحون از تلاشهایی است که برای ایجاد یک سپاه دائمی به روش اروپایی و با مساعدت هیأت های افسران خارجی صورت گرفت . از جمله این تلاشها ، تشکیل مدارس نظام در جهت نوین سازی سپاه با مساعدت هیأت های افسران خارجی بود . از آنجا که این افسران تحت تعلیم معلمین خارجی و در جهت منافع دول بیگانه تربیت می شدند ضمن اینکه بودجه آنان نیز از محل وامهای خارجی تأمین می شد بررسی نقش آنها در تحولات سپاه ایران که بایستی وظیفه حفاظت از امنیت و استقلال جامعه را به عهده می گرفت و در بسیاری از تغییرات سیاسی و اجتماعی کشور یکی از عوامل مهم و اثر گذار به حساب می آمد ، خود حائز اهمیت ویژه ای است . آموزش قوای نظامی اگرچه در دوره های قبل از حکومت ناصرالدین شاه به صورت پراکنده و در دوره های کوتاه مدت نیز انجام می گرفت اما تشکیل مدارس جهت تعلیم فنون خاص نظامی به طور رسمی با روی کار آمدن امیرکبیر و تأسیس دارالفنون توسط او آغاز شد و با تشکیل مدرسه نظام تبریز به ریاست محمد صادق خان سرهنگ در سال ۱۲۷۵ ه.ق ، مدرسه نظام اتماژوری به ریاست میرزا عباس خان سرتیپ در سال ۱۲۹۱ ه.ق ، مدرسه نظام نایب السلطنه کامران میرزا به ریاست میرزا کریم خان سردار فیروز در سال ۱۳۰۳ ه.ق ، مدرسه نظام ظل السلطان به ریاست علیخان ناظم العلوم ، مدارس نظام قزاقخانه ، مدارس نظام ژاندارمری ، مدرسه نظام مشیر الدوله ، مدرسه نظام شوکتیه در قائنات و مدرسه نظام جنگل به صورت جدی دنبال شد . لذا از آنجایی که برخی از این مدارس متناسب با مقتضیات آن روز جامعه و برای مدت کوتاهی تأسیس شدند مانند مدرسه نظام ظل السلطان و مدرسه نظام جنگل و یا

بدلیل اطلاعات بسیار اندکی که از آنها باقی مانده است مانند مدرسه نظام تبریز ، مدرسه نظام نایب السلطنه کامران میرزا و مدرسه نظام شوکتیه در قائنات ، ساختار و عملکرد آنها قابل بررسی نیست ، نگارنده تنها به بررسی اهم این مدارس در فصول زیر پرداخته است :

نگارنده بعد از فصل مقدماتی یا اول که شامل موضوع پژوهش ، سوالات پژوهش ، فرضیات و اهداف پژوهش و... میباشد در فصل دوم در ابتدا با یک بررسی اجمالی وضعیت سپاه ایران در آغاز دوره ی قاجار از لحاظ تقسیم بندی قسمتهای مختلف قشون ، تجهیزات قشون و وضعیت مالی قشون را شرح می دهد و سپس به ذکر علل توجه به اصلاحات نظامی توسط عباس میرزا و نتیجه این اصلاحات خواهد پرداخت . سپس نگارنده وارد مبحث اصلی پژوهش یعنی بررسی ساختار و عملکرد مدارس نظامی می شود بطوریکه در فصل سوم با بررسی ساختار آموزشی و اداری نخستین مدرسه نظامی یعنی دارالفنون ، میزان تأثیر گذاری آن را در روند نوین سازی ارتش نشان می دهد .

در فصل چهارم مدارس نظامی تشکیل شده در بریگاد قزاق را از لحاظ برنامه درسی ، شرایط پذیرش ، مدت زمان آموزش و در نهایت تعداد فارغ التحصیلان و درجات نظامی که دریافت میکردند مورد کنکاش قرار داده و از این طریق میزان نفوذ روسیه و روش های آنان در این مدارس و نیز میزان کارایی این مدارس و فارغ التحصیلان آن در قسمت های مختلف سپاه ایران را بررسی می نماید .

در فصل پنجم نخست زمینه های تشکیل مدارس ژاندارمری را مورد توجه قرار داده و سپس به بررسی ساختار آموزشی این مدارس پرداخته شده است ضمن اینکه جایگاه این مدارس و فارغ التحصیلان شان در روند نوین سازی ارتش نیز توجه شده است و در آخر به نتیجه گیری از این پژوهش می پردازد . ضمن اینکه ذکر دو نکته در اینجا ضروری می باشد :

اول اینکه مدرسه نظام وزارت جنگ (مشیرالدوله) که در سال ۱۲۹۶ شمسی بر گرفته از مدرسه نظام سن سیر فرانسه ، توسط میرزا حسن خان مشیرالدوله با بودجه ای که از محل عایدات وزارت پست و تلگراف تأمین می شد گشایش یافت اگر چه می بایست یکی از فصول این پایان نامه را در بر بگیرد اما از آنجایی که تنها سرتیپ میر حسین یکرنگیان از شاگردان مدرسه نظام وزارت جنگ شرحی مفصل از این مدرسه در کتاب خود ارائه داده است ، تکرار نوشته های ایشان بعنوان تنها منبع در این مورد ، تکرار مکررات می شد ضمن اینکه استناد به آن بعنوان تنها منبع ، عرصه ی نقد و داوری صحیح را نیز بر محقق تنگ کرده بود . لذا از اختصاص دادن فصلی به این مدرسه صرف نظر شد .

نکته دومی که نگارنده می بایست به آن اشاره کند محدوده زمانی است که در عنوان پایان نامه جهت تحقیق و بررسی تعیین شده است . از آنجایی که در سال ۱۳۰۰ شمسی به دستور سردار سپه ، مدرسه نظام مشیرالدوله ، مدرسه نظام قزاقخانه و مدرسه بیطاری ژاندارمری کل در هم ادغام شدند و مدارس نظامی جدیدی را از لحاظ ساختار آموزشی و عملکرد به ریاست عزیزالله ضرغامی فرمانده رژیمان دوم ژاندارمری تشکیل دادند ، بررسی ساختار و عملکرد این مدرسه و حتی اهداف تشکیل آن ما را وارد محدوده گسترده ای از دوره پهلوی می کرد که خود پژوهشی جداگانه را می طلبد لذا نگارنده از وارد شدن به این محدوده خودداری کرده و پژوهش خود را به قبل از ۱۳۰۰ شمسی محدود نموده است .

نگارنده در مسیر انجام این پژوهش با وجود دسترسی به مرکز اسناد وزارت امور خارجه ، گنجینه اسناد ملی و مرکز اسناد انتظامی و مطالعه اسناد با مشکلاتی مواجه شد که عرصه تحقیق علمی را بر محقق تنگ کرد :

- گرچه در این مراکز ، اسناد زیادی با عنوان مدرسه دارالفنون و مدرسه نظام موجود است اما قسمت اعظم این اسناد تکراری و مربوط به تعمیرات مدرسه دارالفنون و مکاتباتی است راجع به واگذاری یک اتاق از مدرسه دارالفنون به مدرسه نظام و مسائلی که این واگذاری به دنبال دارد ، می باشد که اطلاعات چندانی را در اختیار محقق نمی گذارد .

- اسناد مربوط به بریگاد قزاق نیز در این مراکز به وفور یافت می شد اما در این اسناد بجز یک برگ سند که برنامه درسی دو مدرسه بریگاد قزاق را نشان میداد به ندرت به مدارس تشکیل شده در این واحد نظامی اشاره داشتند . اکثر این اسناد مربوط به هزینه ها و مخارج بریگاد بود که در آنها نیز به مخارج و بودجه خاص مدارس اشاره ای نشده بود ضمن اینکه کتب و مقالات پژوهش مربوط به این واحد نظامی نیز به ذکر نام این مدارس و در مواردی توضیح مختصری از زمان تشکیل ، مدت دوره مدرسه ،مدرک فارغ التحصیلی و نام چند شاگرد و مدیر مدرسه اکتفا کرده اند .

- نگارنده با وجود تلاش و جستجوی زیاد در مراکز اسناد تنها یک سند که حاوی اسامی شاگردان یک دوره از مدرسه کاندیدا افسیه ژاندارمری را بدست آورده و این مشکل زمانی حاد تر شد که منابع تاریخی مربوطه نیز اطلاعات زیادی از این مدارس نمی دادند . ضمن اینکه عدم دسترسی به گزارش هایی که طبق کتاب دکتر قائم مقامی از فرمانده هان دوره های مختلف ژاندارمری در مورد این مدارس باقی مانده است نیز نگارنده را مجبور به نقل این گزارشها از کتاب دکتر قائم مقامی کرد . از دیگر مشکلات مربوط به ژاندارمری ،مجلات مربوط به این نهاد بود . اگرچه مشخصات این مجلات در برگه دانه‌های کتابخانه ملی موجود بود اما خود مجلات در آرشیو این مرکز موجود نبودند و این مسئله نیز بر کاستی های این تحقیق افزود .

در پایان بر خود می دانم کمال تشکر از کارکنان مرکز اسناد ملی ، مرکز اسناد وزارت

امور خارجه ، گنجینه اسناد انتظامی و بخصوص سرهنگ دهقان و تمام کسانی که در تکمیل

این تحقیق نگارنده را یاری رسان بودند ، داشته باشم .

فصل اول : کلیات و مبانی پژوهش

– موضوع پژوهش

از اوایل قرن نوزدهم ، کشور ایران به دلیل وضعیت جغرافیایی و سیاسی خود ، عرصه ی منازعات و رقابتهای سیاسی- اقتصادی کشورهای استعماری گردید . این رقابتهای علل اصلی تحولات بسیاری است که در کلیه شئون اداری ، اجتماعی ، اقتصادی - سیاسی و نظامی ایران عصر قاجار اتفاق افتاد .

سپاه و مسائل مربوط به آن از اولین و اصلی ترین نهادهایی است که تحت الشعاع این رقابتهای قرار گرفت بطوریکه بندرت می توان تحولی در سپاه این دوره می توان یافت که معلول اعمال سیاست و نظر اروپاییان نباشد . از جمله این تحولات ، تشکیل مدارس نظام در جهت نوین سازی سپاه با مساعدت هیأت های افسران خارجی بود . تلاشهای عباس میرزا ولیعهد فتحعلیشاه و وزیر کاردان او قائم مقام فراهانی در دعوت از مستشاران خارجی از جمله ژنرال گاردان فرانسوی و فرستادن چند تن از ایرانیان به اروپا جهت فراگیری علوم و فنون جدید بعد از پی بردن به کهنگی سازمان سپاه و فرسودگی جنگ افزارهای گوناگون و روش نبرد و لشکر آرایی سپاه بخصوص در طی جنگهای ده ساله ی ایران و روسیه به عنوان گامهای اولیه در تشکیل این مدارس نظام بود ، هرچند این تلاشها بخاطر موانع داخلی و خارجی ناکام ماند .

تشکیل مدارس نظام با روی کار آمدن امیر کبیر و تأسیس دارالفنون توسط او (که رشته های نظامی بخش مهمی از برنامه آن را تشکیل می داد) در جهت تهیه نیروهای درس خوانده و آموزش دیده و رفع احتیاجات سپاه ایران از حیث افسران مطلع در امور نظامی به صورت جدی دنبال شد . بطوریکه کامران میرزا نایب السلطنه فرزند دوم ناصرالدین شاه نیز جهت تربیت

نیروهای خود دست به تأسیس مدرسه ی نظام دیگری زد و از مساعدت ژنرال پروشن اتریشی به عنوان استاد در این مدرسه برخوردار شد .

در این دوره همچنین شاهد گسترش نفوذ خارجیان در سپاه و مدارس نظام وابسته به آن هستیم که مهمترین بخش های آن را ژاندارمری دولتی و بریگاد قزاق تشکیل می داد . بریگاد قزاق که توسط روسها در ایران عصر ناصری ایجاد شده بود جهت تعلیم نظامی فرزندان قزاقها در دوره مظفردالدین شاه دست به تأسیس مدارس نظامی از جمله مدرسه ی بریگاد قزاق زد .

ژاندارمری نیز پس از تأسیس به منظور تربیت افسر و درجه دار ژاندارم ، ایجاد مدارس نظامی را در دستور کار خود قرار داد و مدارس نظامی از جمله مدرسه ی صاحب منصبان ژاندارمری را بدین منظور تأسیس کرد .

میرزا کوچک خان جنگلی نیز در این دوره برای تربیت نیروهای خود ، مدرسه نظام ایجاد کرد و از وجود استادان آلمانی ، روسی ، ایرانی و عثمانی استفاده کرد .

امیر شوکت الملک علم نیز در قاینات مدرسه نظام شوکتیه را تأسیس کرد و بلاخره در اواخر دوره حکومت قاجار ، میرزا حسن خان مشیرالدوله که وزارت جنگ را بر عهده داشت (۱۲۹۳.ش) جهت تأمین کادر افسری سپاه تصمیم گرفت نمونه ای از مدرسه نظام سن سیر فرانسه را در ایران ایجاد کند . سرانجام این مدرسه در سال ۱۳۰۰.ش ، به فرمان سردار سپه با مدرسه نظام قزاقخانه و مدرسه بیطاری ژاندارمری کل ادغام شد و مجموعاً مدارس نظام را تشکیل دادند و هم چنان به کار خود ادامه داد تا سال ۱۳۱۴.ش ، که مدارس نظام به دانشکده افسری تبدیل شد .

این رساله بر آن است تا در ابتدا با یک بررسی اجمالی در مورد وضعیت سپاه ایران در آغاز دوره ی قاجار ، ایجاد مدارس نظام را به عنوان یکی از طرح های اصلاحی در خصوص

نیروی نظامی ایران مورد مطالعه قرار دهد و وضعیت این مدارس را از لحاظ برنامه درسی ، شرایط پذیرش ، مدت زمان آموزش و در نهایت تعداد فارغ التحصیلان و درجات نظامی که دریافت میکردند مورد کنکاش قرار دهد و از این طریق میزان نفوذ کشورهای غربی و متدهای آنان در این مدارس و نیز میزان کارایی این مدارس و فارغ التحصیلان آن را در قسمت های مختلف سپاه ایران بررسی نماید .

بنا بر این دغدغه اصلی رساله پاسخ به سوال زیر است :

- پرسش پژوهش

مدارس نظام چه نقشی در روند تحول نظامی ایران ایفا کردند ؟

- اهداف پژوهش و ضرورت آن

بخشی از فرایند اصلاحات در ایران عصر قاجار به سازمان نظامی این دوره اختصاص دارد که نیاز به آن تنها پس از جنگهای ایران و روسیه به طور جدی نمودار گردید . آموزش سپاهیان بر اساس اصول نوین نظامی موجود در اروپا از جمله حوزه هایی بود که در فرایند اصلاحات نظامی اولویت داشت و در واقع زیر بنای این اصلاحات بشمار می رفت . در پی چنین ضرورتی مدارس نظام در واحدهای مختلف سپاه ایران تشکیل شدند و دانشجویان ایرانی تحت تعلیم معلمان اروپایی و بر اساس متدهای مرسوم در آنجا به تحصیل علوم نظامی پرداختند . لذا از آنجا که اکثر دانشجویان این مدارس بعد از اتمام دوره ی آموزشی خود ، به خدمت سپاه در می آمدند ، بررسی مدارس نظام و مشخص کردن جایگاه آنها و میزان نقش فارغ التحصیلان آنها در

روند نوین سازی ارتش که وظیفه حفاظت از امنیت و استقلال جامعه را به عهده داشت و در بسیاری از تغییرات سیاسی و اجتماعی کشور یکی از عوامل مهم و اثر گذار به حساب می آمد ، حائز اهمیت ویژه ای است .

علاوه بر این در پژوهش هایی که تا کنون در خصوص تحولات نظامی ایران صورت گرفته است به طور خاص به نقش مدارس نظامی در این تحول اشاره ای نشده است و یا اگر اشاراتی صورت گرفته بیشتر بر اصلاحات عباس میرزا و یا بر بخش نظامی دارالفنون تکیه کرده است. به عبارت دیگر اهمیت سیاسی- اجتماعی مدارس نظامی و نقش آنها در روند توسعه سپاه ایران در دوره قاجار از جمله حوزه هایی است که کمتر مورد توجه قرار گرفته است . بنابراین در پی چنین اهمیت و ضرورتی هدف این رساله بررسی دقیق مدارس نظامی و مشخص کردن جایگاه آن در تحولات سپاه یا نوین سازی نیروی نظامی دوره قاجار است تا از این مسیر پرتویی هر چند اندک بر تحولات نظامی این دوره از تاریخ ایران بیندازد .

- فرضیه پژوهش

مدارس نظامی در تحول نظامی ایران نقشی دو گانه ایفا کردند از یک سو با بالا بردن آگاهی و توان نظامی باعث افزایش کارایی نیروهای نظامی ایران شدند و از سوی دیگر باعث وابستگی سپاه ایران به کشورهای غربی و اقدام در جهت منافع آنان گردیدند .

- روش پژوهش

این پژوهش با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی سامان یافته است . در گام اول ، اطلاعات تاریخی از منابع تاریخی و اسناد در خصوص نوع مدارس ، برنامه های

آموزشی ، تعداد دانشجویان و ... جمع آوری و طبقه بندی شده و در بستر تاریخی خود و با توجه به نفوذ و رقابت کشورهای غربی در این دوره زمانی تحلیل شده است.

– معرفی و بررسی پیشینه ی پژوهش

در مورد وضعیت سپاه ایران و اصلاحات عرصه نظامی در دوره قاجار پژوهش های در خور توجهی صورت گرفته است . اما هیچ یک از این پژوهش ها به طور مشخص و تحلیلی به نقش مدارس نظام در تحول سپاه ایران نپرداخته اند . از این رو پژوهش حاضر می تواند به روشن ساختن نقش این مدارس در روند توسعه و تحول نظامی ایران در عصر قاجار کمک نماید. از میان پژوهش های موجود ، تنها یک مقاله به آموزشگاههای نظامی دوره قاجار اختصاص یافته و بقیه به صورت کلی یا جزئی به تحولات سپاه ایران اشاره کرده اند بی آنکه نقش مدارس نظام را در این تحول به روشنی و بطور برجسته باز نمایند . البته به غیر از پژوهش هایی که به طور کلی به تحولات نظامی ایران اشاره کرده اند ، تک نگاری هایی نیز در مورد برخی از مدارس نظامی و یا بخشی از تشکیلات نظامی ایران در عصر قاجار صورت گرفته است .

نمونه هایی از تحقیقات موجود را میتوان به شرح زیر معرفی کرد :

الف) پژوهش هایی که مستقیماً به مدارس نظام در دوره قاجار پرداخته اند :

- تقوی سید مصطفی، «آموزشگاههای نظامی در دوره قاجار»^۱

نگارنده در این مقاله تنها بر مبنای دو منبع مطالعاتی (سیری در تاریخ ارتش ایران ، میرحسین یکرنگیان و تاریخ ارتش ایران ، غلامرضا علی بابایی) به معرفی مدارس نظام دوره قاجار بدون هیچ نوع تحلیلی پرداخته و صرفاً به توصیفی مختصر اکتفا نموده است .

ب) پژوهش هایی که به بررسی برخی از مدارس نظامی و یا بخشی از تشکیلات نظامی دوره قاجار پرداخته اند :

تک نگاری هایی در مورد مدرسه دارالفنون صورت گرفته که گرچه توجه نویسندگان به اهمیت فرهنگی این مدرسه بوده ولی اطلاعاتی که در زمینه برنامه های درسی ، رشته ها و .. داده اند بسیار به پژوهش حاضر کمک کرده است . از جمله :

سلسله مقالات اقبال یغمائی ، «سلسله مقالات مدرسه دارالفنون»^۱

این مقاله سیر تاریخی مدرسه دارالفنون از زمان تأسیس را به صورت جامع و مفصل با استناد به منابع معتبر تاریخی در چند شماره از مجله یغما شرح داده است. گردآوری اطلاعات مربوطه از منابع مختلف و در بعضی موارد دست نیافتنی و دسته بندی آنها از جمله مواردی است که نگارنده را در این پژوهش یاری رسان بوده است .

• نوایی عبدالحسین و ملک زاده الهام ، «تفضیل مدرسه دارالفنون»^۲

این مقاله در واقع تصحیح و توضیحاتی بر مطالب نسخه ای خطی به خط موسی خان مرآت الممالک از مجموعه مخطوطات کاخ گلستان می باشد که شرح کامل و موجزی از تاریخچه تأسیس مدرسه دارالفنون، چگونگی پذیرش محصل، اسامی آنها به همراه نام رؤسا و

^۱ - اقبال یغمائی، (۱۳۴۹)، «سلسله مقالات مدرسه دارالفنون»، مجله یغما، سال ۲۴-۲۳، شماره ۴، ص ۱۴ .

^۲ - عبدالحسین نوایی والهام ملک زاده، (۱۳۸۲)، «تفضیل مدرسه دارالفنون: عنوان نسخه ای خطی از سال ۱۳۱۴ ه.ق...»،

مجله تخصصی گروه تاریخ دان شگاه تهران، شماره ۴ .

ناظران و معلمان مدرسه از ابتدای افتتاح تا سال ۱۳۰۴ ه.ق. یعنی حدوداً چهل سال بعد می باشد.

• فریدون آدمیت ، (۱۳۸۵)، امیر کبیر و ایران^۱

فریدون آدمیت (زاده ۱۲۹۹ ه ش - درگذشته ۱۳۸۷ ه.ش)، تاریخ‌نگار معاصر ایران در کتاب خود که شخصیت میرزا تقی خان فراهانی را با روش تحلیلی - انتقادی در سیر تحول تاریخ زمان مورد تحلیل قرار داده است در فصل مربوط به اقدامات فرهنگی امیرکبیر ، چگونگی تشکیل مدرسه دارالفنون ، رشته ها ، استخدام معلمان و بودجه آن بر اساس مدارک و اسناد تاریخی را مورد بررسی قرار میدهد . این کتاب اگرچه بیشتر تأکید بر جنبه فرهنگی دارالفنون داشته اما از جهت استفاده از منابع و اسناد ناب و در برخی موارد دست نیافتنی در این زمینه یاری رسان این پژوهش بوده است ..

• اکبری محمد علی، «نخستین گامهای توسعه فرهنگی در ایران معاصر»^۲

این مقاله به استناد منابع تاریخی، مدرسه عالی دارالفنون را به عنوان نخستین موسسه آموزش عالی در ایران مورد ملاحظه قرار داده و تمایلات فردی-اجتماعی تأسیس دارالفنون و پیامدهای سیاسی، اجتماعی و فرهنگی آن را مورد تحلیل قرار می دهد. ضمن اینکه نویسنده عوامل ناکامی این مدرسه عالی در ایجاد یک تحول عمیق علمی و فرهنگی در کشور را نیز تبیین می کند. اگرچه این مقاله تنها به جنبه نظامی دارالفنون نپرداخته اما

^۱- فریدون آدمیت، (۱۳۸۵)، امیر کبیر و ایران، تهران، خوارزمی .

^۲ - محمد علی اکبری، «دارالفنون: نخستین گامهای توسعه فرهنگی در ایران معاصر»، دفتر دانش، سال اول، شماره